

Một số loại men của gốm Bát Tràng xưa và nay

MỸ THANH*

Làng gốm Bát Tràng đã trải qua bao tháng năm thăng trầm, bao sự chọn lọc, đào thải. Đến nay, làng gốm tự lựa chọn cho mình một con đường được xem gần như đã định hình và phần nào dựng thương hiệu gốm Bát Tràng. Các sản phẩm gốm ngày một phong phú, đa dạng hơn. Sự đa dạng của các mặt hàng gốm Bát Tràng phải kể đến đóng góp phong phú của các loại men. Từ những năm 80 của thế kỷ trước đến nay, gốm Bát Tràng đã xuất hiện nhiều loại men và có thêm một số đặc tính tạo hiệu quả bề mặt men khác nhau khi nung xong, hay một số loại men giả chất liệu khác: men giả đá, men giả đồng, men giả hàng sơn mài đã tạo nên một sắc diện mới cho những đồ gốm cốt thô. Điều này cho thấy, sự nhanh nhạy của những nghệ nhân gốm Bát Tràng đang ngày càng bám sát nền kinh tế thị trường, bám sát nhu cầu của người tiêu dùng trong và ngoài nước.

Chế tạo men gốm là bí quyết của nghề gốm, người thợ gốm Bát Tràng thường chế

tạo men theo phương pháp ươm, bằng cách cho nguyên liệu đã nghiền lọc kỹ trộn đều với nhau rồi khuấy tan trong nước đợi đến khi lắng xuống thì bỏ phần nước trong ở trên và bã đọng ở dưới đáy mà chỉ lấy các “dị” lơ lửng ở giữa, đó chính là lớp men bóng để phủ ngoài gốm. Trong quá trình chế tạo men, người thợ gốm đã nhận thấy để cho men dễ chảy hơn thì phải chế biến bột tro nhỏ hơn nhiều so với bột đất, vì thế mà có câu “nhỏ tro to đàn”. Gốm Bát Tràng có năm dòng men đặc trưng như: Men lam, men nâu, men trắng, men xanh rêu và men rạn. Các dòng men này được thể hiện qua mỗi thời kỳ khác nhau nên tạo ra những sản phẩm khác nhau.

Từ thế kỷ 15, người thợ gốm Bát Tràng cũng như những người thợ gốm Chu Đậu đã chế tạo ra loại men lam từ đá đỏ (chứa ôxít coban), đá thối (chứa ôxít mangan), nghiền nhỏ rồi trộn với men áo (giò trấu, vôi bột trộn với đất cao lạnh). Thợ Bát Tràng sử dụng men lam đồng thời với kỹ thuật dùng bút lông làm công cụ vẽ trên đồ gốm. Men lam không để trần như men

* Ths. Mỹ Thanh, Viện Nghiên cứu Văn hóa

nâu mà bao giờ cũng được phủ lớp men màu trắng bóng, có độ thuỷ tinh hoá cao sau khi nung. Men lam có sắc độ từ xanh chì đến xanh sẫm.

Cho đến nay, các tài liệu gốm men cổ ở Việt Nam xác nhận rằng, men rạn chỉ được sản xuất tại lò gốm Bát Tràng từ khoảng cuối thế kỷ 16 và kéo dài tới đầu thế kỷ 20. Phần dưới của hai chiếc lư hương tròn do gia đình nghệ nhân Đỗ Phủ sản xuất cuối thế kỷ 16 được xem là hai tiêu bản gốm men rạn sớm nhất. Cặp chân đèn do Đỗ phủ tạo khoảng năm 1600-1618 không chỉ là tiêu bản gốm men rạn đẹp, mà còn là bằng chứng cho thấy kỹ thuật tạo men rạn đã đạt trình độ cao. Thời xưa, các cụ xếp loại men rạn đẹp và chất lượng là kiểu rạn hạt vừng, bề mặt men rạn thành hình các ô nhỏ, kích thước chỉ bằng hạt vừng và khá đều nhau. Kiểu rạn hạt vừng không cho phép có bất cứ vết rạn nào quá 1cm. Loại rạn thứ hai là rạn hình mạng nhện, vết men rạn, nứt thành hình mạng nhện, mỗi ô có thể to như hạt ngô. Men rạn được điều chế từ vôi bột, gio trấu và đất cao lanh hồng pha chế theo tỉ lệ nhất định. Mỗi lò gốm nắm trong mình một bí quyết pha chế men riêng. Đặc điểm men rạn có màu trắng đục, sau khi dỡ lò hàng gặp không khí men tự rạn. Sau đó, người thợ gốm dùng thuốc tím, dùng son hay mực tàu bôi lên bề mặt men làm hiện rõ các đường rạn. Ngày nay men rạn thường dùng cho những đồ gốm giả cổ.

Men trắng cũng là men đặc trưng của gốm Bát Tràng. men có màu trắng đục.

Loại men trắng ngà đã thấy xuất hiện nhiều từ thế kỷ 17 và đây là giai đoạn gốm Bát Tràng đạt đỉnh cao trong kỹ thuật trang trí nổi với hầu hết các thủ pháp kỹ thuật chạm trổ, dán ghép... mà điển hình là trên lư hương, chân đèn vuông, chân đèn đế nghê. Dường như các nghệ nhân Bát Tràng đã biến những đồ gốm thờ này thành những tác phẩm điêu khắc, mang vẻ đẹp hài hoà cả về hình khối lẫn đường nét. Do kỹ thuật lọc luyện đất kỹ, độ nung cao, men trắng mỏng, nên chưa có trường hợp nào thấy men có hiện tượng bong tróc.

Bát Tràng còn có loại men nâu, thành phần gồm men tro và thêm 5% đá thối. Men nâu được xem là loại men sử dụng đầu tiên ở Bát Tràng. Giữa thế kỷ 14, men nâu bắt đầu được dùng vẽ bằng bút lông và phủ men trắng ngà. Hiệu quả dùng bút đã đưa men nâu sang một giai đoạn mới, chuyển tiếp của gốm hoa lam và men nâu lúc này đã có màu vàng nâu dưới lớp men trắng ngà. Trên các đồ gốm có niên đại thế kỷ 14, đầu thế kỷ 15, men nâu được dùng tô lên các đồ án trang trí kết hợp với men nền trắng ngà, bao gồm chân đèn, thạp, chậu, âu, đĩa... Men nâu có sắc độ đỏ nâu hay còn gọi là màu bã trầu. Loại men này không bóng, trên bề mặt men thường có vết sần. Men nâu còn được dùng phủ toàn bộ rồi cạo bỏ phần men, tạo thành đồ án hoa văn mộc. Trong các loại hình của nhóm đồ gốm men nhiều màu thế kỷ 16-17, men nâu được dùng xen lẫn với men xanh rêu, men ngà, tạo ra các sắc độ khác nhau.

Loại men xanh rêu được dùng với men trắng ngà và nâu, tạo ra loại Tam thái riêng của gốm Bát Tràng thế kỷ XVI-XVII, vì thế, loại men này mang ý nghĩa lớn, góp phần một trong những dữ kiện đoán định niên đại khá chắc chắn của gốm Bát Tràng giai đoạn này.

Xuất phát là một làng gốm truyền thống từ lâu đời, Bát Tràng ngày nay vừa nối tiếp những kinh nghiệm của cha ông, vừa có nhiều đổi mới, bắt kịp được với xu hướng hội nhập văn hoá và phát triển về kinh tế, tuy, không phải giai đoạn nào, các lò gốm Bát Tràng cũng giữ được mức sản xuất và xuất khẩu tốt. Sự thay đổi mẫu mã của các sản phẩm từ tạo hình đến cách trang trí, màu men đóng vai trò quan trọng đáp ứng được nhu cầu thị trường. Đến nay, Bát Tràng có khá nhiều loại men, chúng tôi điểm sơ lược một số loại men mới đã tạo hiệu quả thẩm mỹ hay tạo cái nhìn mới lạ cho các sản phẩm gốm Bát Tràng. Như:

- Men huyết dụ là loại men có màu đỏ rực như máu. Màu men tạo nên sự sang trọng đầy ấn tượng nhất là với những lọ, bình gốm có tạo dáng đẹp. Đây là loại men khó làm vì men đỏ rất dễ bay màu khi gặp nhiệt độ cao. Hiện nay, men huyết dụ được sản xuất nhiều ở lò gốm của nghệ nhân Trọng Hợp, làng Bát Tràng. Tuy, các đồ gốm men huyết dụ của nước ta không thể đạt kỹ thuật như độ bóng, hay màu đỏ đều không loang màu như của Trung Quốc, nhưng cũng đã cho thấy sự cố gắng tìm ra bí quyết chế ngự màu men

đỏ của nghệ nhân gốm nước ta, đặc biệt là ở Bát Tràng

- Men búp dong (đây là cách gọi của những người thợ gốm). Men có màu xanh nhạt, nước men trong treo, được dùng phổ biến từ đầu thế kỷ XX cho đến những năm 80. Phần lớn loại men này dùng cho đồ gốm giả cổ, hàng đôn, chậu... hay những hàng ấm, chén, khay, đĩa có hình thức tạo dáng mộc mạc dân dã. Màu men xanh rất hợp với nhưng mặt hàng ấm chén pha trà bồi, những chén trà có màu xanh mát hoà cùng màu xanh của nước trà tạo cảm giác hấp dẫn hơn cho người uống. Đây cũng là nước men riêng của lò bầu, với những người thợ gốm kinh nghiệm, lò bầu thường cho ra loại men búp dong có màu xanh đẹp nhất.

- Men chảy là loại men được phết từng cục men dày, nhiều màu sắc khác nhau lên thân sản phẩm và sau khi nung các màu men hoà quyện với nhau và chảy dài xuống theo thân của sản phẩm gốm. Những đường chảy của men cùng với độ màu pha với nhau một cách tự nhiên, khó có chủ định trước nên các sản phẩm gốm có loại men chảy thường không giống nhau về màu men. Có sản phẩm phối màu rất hài hoà, nhưng có sản phẩm phối màu không đẹp, bị loang bần. Thành phần chủ yếu là bột thuỷ tinh màu nên có độ chảy cao. Loại men này thường cho ra những sản phẩm gốm trông khá ấn tượng, đặc biệt nó phù hợp với loại gốm có cách tạo hình hiện đại.

- Men thủy tinh là loại men được làm tự bột thủy tinh, đúng như tên gọi của nó. Khác với men chảy, loại men này chỉ tạo được một màu sắc duy nhất, không pha tạp. Do tính chất riêng của men, men thủy tinh chỉ được dùng tráng bên trong lòng sản phẩm, bên ngoài thường là men khô màu đen, các sản phẩm như: khay mút, đĩa hoa quả, đĩa tách, chén... Men có các màu: xanh non, xanh nước biển, màu tím nhạt và màu trắng. Các loại khay, đĩa... được láng men thủy tinh ở trong lòng như có nước bên trong đã tạo nên độ lung linh, lấp lánh với sắc màu men.

- Men khô: Men có bề mặt thô ráp, không tạo độ bóng như các loại men khác. Men khô được dùng cho các loại vò, lọ hoa, tranh treo tường, tranh sứ... Men khô khi được kết hợp với loại men khác như phủ bên ngoài chén, đĩa... còn bên trong dùng men thủy tinh hay loại men bóng khác, tạo sự tương phản giữa hai loại men, tạo cho sản phẩm gốm có sức thu hút hơn.

- Men cát: Sản phẩm khi nung xong có bề mặt nhám với một lớp cát mỏng. Thành phần bao gồm một lượng cát non. Người ta có thể vẽ hoa văn trang trí lên sản phẩm bằng cách sau khi tráng men, dùng dao nhọn cạo bỏ một lớp men rồi trực tiếp vẽ lên đó. Men cát được dùng cho các loại vò, lọ hoa, tranh treo tường. Loại men này được sử dụng nhiều vào đầu những năm 90, tới nay thì hầu như các lò gốm không còn dùng nữa. do nhu cầu của thị trường, người thợ gốm phải luôn tìm tòi đổi mới các mẫu mã, loại men...

- Men co: được dùng cho các sản phẩm như ấm chén, lọ hoa... Người ta gọi là men co vì sau khi nung chín thành sứ, lớp men trên bề mặt gốm co cụm lại thành từng đốm nhỏ li ti, lồi lên mặt sản phẩm nhìn như vỏ bưởi. Men co thường có các màu như: màu đen, màu hồng, màu vàng, màu nâu, màu xanh...

Các loại men giả chất liệu khác như: giả đồng, đá, sơn mài... tạo sự mới lạ của sản phẩm gốm. Tuy nhiên, với cách nhìn riêng của chúng tôi, các sản phẩm này phần lớn đã làm mất đi nét hấp dẫn riêng, một mạch của đồ gốm.

Tóm lại, gốm Bát Tràng rất phong phú màu men, từ gốm cổ đã có những dòng men truyền thống mà chỉ có ở Bát Tràng như men rạn, men xanh rêu, cùng với nét đặc thù có cốt gốm dày, Bát Tràng đã khẳng định một vị trí quan trọng trong các làng gốm truyền thống của nước ta. Tiếp bước cha ông, những người thợ gốm Bát Tràng ngày nay vẫn không ngừng đưa ra nhiều loại sản phẩm sử dụng nhiều loại men mới, thay đổi hiệu quả thẩm mỹ, gây ấn tượng, thu hút được nhiều khách hàng trong nước và quốc tế. Tuy nhiên, trong nhiều cái mới cũng cần có sự sàng lọc để đảm bảo được tiếng nói riêng của một làng gốm truyền thống, không thể xô bồ, đưa hàng loạt cái mới là hay, là hấp dẫn. Đó là cái khó đối với người thợ gốm Bát Tràng, chắc hẳn ở cần có sự chọn lọc, theo cách nhìn kinh nghiệm, có tính thẩm mỹ của người làm gốm cũng như của khách mua./.